

VÀI NÉT VỀ HÁT XÂM

NGUYỄN GIỤ HÙNG

Lời mở đầu:

- Bài được viết dưới hình thức truyện ngắn để tránh ngộ nhận đây là một bài biên khảo về dân ca Việt Nam, một lãnh vực mà người viết không am tường.

Sau bữa cơm tối, cả ba chúng tôi gồm tôi, Thi và Uyên lại có dịp ngồi nói chuyện với nhau quanh chiếc bàn tròn, dưới dàn hoa cuối sân nhà. Trăng dù chưa lên cao, nhưng ánh đèn điện từ những cột đèn đường chiếu hắt vào cũng đủ sáng như ánh trăng thanh. Mùi hoa thơm nhẹ nhàng phảng phất từ cây ngọc lan trồng giữa sân, xé trước phòng ngủ của Thi, lan tỏa ra tới chỗ chúng tôi. Uyên ngồi bên cô em, lắng nghe tôi nói về một đề tài dân ca mà tôi không mấy am tường. Âu, cũng chỉ vì chúng tôi có dịp được nghe “hát sẩm” ở ven Hồ Tây chiều nay nên Uyên tò mò muốn biết về nó. Tôi cố gắng trình bày cho nàng vài điều cơ bản về hát xẩm mà tôi đã từng được đọc hay nghe qua ở đâu đó trước đây. Tôi cho Uyên biết.

Hát xẩm là một loại dân ca đặc biệt ở miền Bắc dành cho người khiếm thị. Phong cách trình diễn gần gũi với hát ru vì cũng là loại tự sự, kể chuyện, chỉ hát một mình chứ ít khi nào hát đôi hay hát nhóm và thường là những lời buồn, than thở bởi những nghịch cảnh.

Hát xẩm là loại hát rong ngoài đường phố. Đặc trưng của những người hát xẩm thường là người khiếm thị (mù). Họ đi từ hai người, hay từng nhóm năm ba người, và đôi khi họ cùng là thành viên trong một gia đình đến những nơi công cộng đông người qua lại để hát kiếm ăn.

Uyên nói với về ưu tư:

- Em gặp nhiều người hát xẩm ở Hà Nội lắm. Dáng dấp bên ngoài trông có vẻ thật đáng thương. Anh nói cho em biết thêm về hát xẩm nữa đi!

Tôi nói đùa:

- Những hôm túng thiếu, anh ra ngồi ở chợ Đồng Xuân hay lên tàu điện hát xẩm kiếm tiền đấy!

Uyên cũng nói đùa theo:

- Anh ngồi hát ở chỗ nào cho em biết, em sẽ tới thưởng cho anh thật nhiều tiền.

Thi cũng hòa theo chị:

- Em sẽ mua cho anh một cặp “kính râu” (kiếng mát) để anh đeo và một chiếc gậy.

Uyên nói thêm:

- Và một chiếc nón hay cái thau đựng tiền nữa chứ!

Tôi đứng dậy vờ nhắm mắt, hai tay đưa ra phía trước quờ quờ về phía Thi.

Thi cười chạy ra xa:

- Không được đụng vào người em! Đưa tay đây cho em dẫn đi!

Thi nắm tay tôi dẫn đi vài bước. Chúng tôi lại được dịp cười vui với nhau. Tôi và Thi trở lại chỗ ngồi. Uyên cười chảy cả nước mắt.

Tôi trở lại tư thế nghiêm trang. Tăng hắng mấy tiếng trước khi nói:

- Hai cô lắng tai nghe anh nói đây! Các nhà nghiên cứu chuyên ngành cho hát xẩm có tính chất *vừa chuyên nghiệp* nếu xét về nghệ thuật trình diễn, *vừa dân gian* nếu xét về những tác phẩm vì thường là những câu ca dao. Những bài hát xẩm có nội dung rất phong phú, có khi theo bài bản có sẵn, có khi tự phát, hay ngẫu hứng cho những lời tự sự về sự nghèo khổ, về giáo huấn, phê phán thói hư tật xấu của xã

hội, thế sự đương thời ... Bên cạnh đó, xẩm cũng mang tinh thần biểu dương lòng yêu nước hay trào phúng.

Hát xẩm có hai loại: *xẩm chợ* và *xẩm xoang*. Các làn điệu chính của xẩm là *huê tình, ba bậc, thập ân, hòa liễu*, ... Có nhà nghiên cứu về hát xẩm lại chia xẩm thành 8 làn điệu như [*xẩm chợ, xẩm xoang, xẩm nhà trò, diêm huê, lũ oán, hò bốn mùa, hát ai, hát ả, thập ân*] ⁽¹⁾.

Những nhạc cụ dành cho một “ban nhạc” xẩm cũng đơn giản lắm, chỉ một cây đàn nhị, một cặp phách, một chiếc trống con cặp nách là tạm đủ rồi. Đôi khi có thêm chiếc đàn bầu. Những nhạc cụ thường được đeo bên mình. Nếu trình diễn trong “nhà tơ” tức “nhà trò” thì thêm cây đàn đáy. Muốn trình diễn ở đâu họ chỉ cần giải chiếc chiếu con ra vừa đủ ngồi. Trình diễn nơi này xong, họ cuốn chiếc chiếu mang tới chỗ khác lưu diễn. Nhanh, tiện và đơn giản lắm. Nếu không có chỗ ngồi họ có thể vừa đi vừa hát trên đường phố đông người qua lại.

Những người hát xẩm trình diễn qua hình thức *hát rong*, thường tại những nơi như chợ, bến đò, bến xe ... hay bất cứ nơi đâu đông người để kiếm ăn như một loại “tiền thương” bằng chính sức lao động của mình chứ không đi xin từng người như những người “ăn xin” hay “khất thực”. Hình ảnh người hát xẩm ngày xưa cũng hết sức phổ biến tại đất Hà Thành (Hà Nội) và nó cũng mang nét đặc thù như những *khu phố cổ* vậy.

[*Xẩm được đem vào chèo*. Tương tự như chèo, hát xẩm cũng tự ứng diễn rất nhiều. Người diễn hát phải biết ứng biến lời ca sao cho phù hợp với hoàn cảnh và đòi hỏi của người xem. Những lời ca thường lấy từ những câu ca dao, tích cổ hay thơ văn. Chính vì thế người hát xẩm phải thuộc nhiều bài trong những loại văn học kể trên để kịp ứng khẩu hay sự thay đổi của vai trò.

Vì hát ở ngoài trời nên người hát xẩm phải có giọng hát to. Khi đem xẩm vào chèo thì các “hề xẩm” cũng bắt chước cách nhấn nhá hơi, nhấn mạnh các từ, luyện lấy những chữ ngân nga có ảnh hưởng của chèo] ⁽²⁾

[Chèo là bộ môn nghệ thuật đặc biệt bởi nó có thể tiếp nhận, “thẩm thấu” tinh hoa của các loại hình sân khấu khác, để làm giàu cho mình. Là nghệ thuật sân khấu

thuần Việt nhất, phản ánh đời sống của người dân qua các thế hệ, nhân vật trong chèo đa dạng từ đào nương cho đến thầy bói mù. Tất nhiên cô đào nương thì phải hát ca trù còn ông thầy bói mù, hay người ăn xin thì phải hát xẩm. Chính thế mà chèo có thể kết hợp "ngọt ngào", ăn ý với nhiều loại hình nghệ thuật truyền thống] (3).

Đứng về mặt lịch sử của hát xẩm, cũng theo các nhà nghiên cứu dựa vào hai truyền thuyết: một truyền thuyết cho rằng do một hoàng tử của vua Trần Thánh Tông sáng tạo ra để giải sầu trong khi gặp nạn bị chọc mù mắt ở trong rừng do người anh ruột ám hại gây ra; một truyền thuyết khác cho rằng do hai công chúa con vua Trần Anh Tông đặt ra dành cho những người tàn tật, đặc biệt thích hợp cho những người mù, để giải bày tâm sự khốn khổ của mình. Âu đó cũng chỉ là chuyện dân gian mà thôi.

Tôi chợt hỏi Uyên và Thi:

- Anh đổ hai cô, con gái Sơn Tây đẹp hay xấu?

Cả hai cùng đồng thanh:

- Tất nhiên là đẹp rồi! Chúng em là con gái Sơn Tây mà!

Nói xong, cả hai cô vênh vênh mặt tỏ ra cái điều ta đây là *con gái Sơn Tây*.

Tôi liền lấy hai tay gõ nhịp xuống bàn thay cho chiếc phách và hát theo điệu xẩm mấy câu *ca dao* tả về “*Cô Gái Sơn Tây*”.

*Con gái Sơn Tây yếm thúng tày giần
Răng đen hạt nhót, đôi chân đi cù lèo
Tóc rẽ tre chải lược bờ cào
Xù xì da cóc, hắc lò từ tung
Trên đầu cháy rận như sung
Rón lòi quả mít, má hồng tròn niêu
Cô tưởng mình cô ái ó mỹ miều
Chồng con chả lấy để liêu thân ru
Hai nách cô thơm như ổ chuột chù
Mắt thì dán nhám, lại gù lưng tôm
Trứng rận bằng quả nhãn lông
Miệng cười tùm tùm như sông Ngân Hà
Con rận bằng con ba ba
Đêm nằm nó ngáy cả nhà thất kinh
Hàng xóm vác gậy đi rình
Hóa ra rận đực nóng mình bò ra
Bánh đúc cô ném nôi ba
Mía de trắng miệng hét vài trăm cây*

*Giã gạo vú chám đầu chày
Xay thóc cả ngày được một đầu ba
Đêm nằm nghĩ hết gần xa
Giờ mình một cái, gãy mười ba thanh giương*

Uyên và Thi cứ phá lên cười ngặt nghẹo. Có lúc Thi chạy ra sau lưng tôi, quàng hai tay ra phía trước, ôm bịt mắt tôi lại không cho hát nữa. Uyên thì cứ bò ra bàn mà cười. Thịnh thoảng Uyên lại đánh vào tay tôi:

- Khi cái anh này! Chỉ nói xấu người ta!

Tôi cứ mặc kệ hai cô, vờ ngồi nhắm mắt như người mù gõ nhịp hát xẩm và hát cho đến hết bài ca dao.

Tôi vừa hát xong, Thi lại vừa cười vừa chạy ra phía sau đấm nhẹ vào lưng tôi nhõng nhẽo:

- Anh không được nói xấu chị em em! Không chơi với anh nữa! Em về mách mẹ là anh nói xấu con gái Sơn Tây.

Tôi cũng đùa dơ hai tay lên trời phân bua:

- Các cụ nói chứ anh có nói gì đâu mà em đòi về mách mẹ!

Đợi cho Thi trở lại chỗ ngồi tôi mới nói tiếp như ra lệnh:

- Thôi! Cười thế đủ rồi!

Thi lườm yêu tôi, cười cười chạy về phía phòng nàng. Thi ngoảnh lại nói với tôi:

- Em đem đàn ra cho anh đánh và chị Uyên hát nhé!

- Ừ!

Tôi nhìn theo Thi với lòng hân hoan và liên tưởng tới ngày nàng sẽ trở thành người vợ yêu quý của mình trong vòng hai năm nữa với sự dự tính, sắp đặt của cả hai gia đình.

Ghi chú:

- (1) Trần Việt Ngữ
- (2) Dựa theo ý của ông Hoàng Kiều
- (3) Nghệ sĩ Thanh Ngoan

Mời nghe vài điệu hát xẩm

Cái trống cơm

<https://www.youtube.com/watch?v=IBUsbN13Pns>

Xẩm Thập Ân - NSUT Hà Thị Cầu

<https://www.youtube.com/watch?v=IoG6SZVPuOA>

Xẩm - Thập Ân - Nghệ Nhân Hà Thị Cầu

<https://www.youtube.com/watch?v=QsYhHz4Ohl8>